

Luther és a tolerancia

Luther-konferencia, Révfülp, 2013.01.25.

A tolerancia [tolerantia] latin szó jelentése elviselés, elszenvedés, eltérés. Társadalomtudományi szakszóként egyik meghatározása: „a tolerancia az az erény, melynek gyakorlása azt jelenti, hogy tartózkodunk a hatalom és az erő gyakorlásától mások véleményével kapcsolatban, még abban az esetben is, ha az a miénktől számottevően eltér, esetleg morálisan sem tudunk [vele] egyetérteni.”¹ Nem feltétlenül olyan dolgok eltűrését jelenti, amelyek valakinek vagy valamely csoportnak a számára rosszak, kedvezőtlenek, hanem amelyeket igazságtalan, jogtalan vagy nem helyeselhető voltuk miatt az egyén vagy a csoport a maga értékrendjével összeegyeztethetetlennek tart, és azokat mégis, nem gyengeségből, tehetetlenségből vagy kényszerűségből, hanem tudatosan elviseli. A tolerancia ebben az értelemben nem valaminek az elmulasztása, hanem erény.

A 16. században egyesek szerint először Luthernél bukkan fel.² Egyik disputációjának tételeiben ő Isten toleranciáját említi, aki az emberek nem igaz cselekedeteit inkább eltűri azért, hogy elkerülje a még rosszabbat. Amint az emberek is elszenvednek egy kelést, bicegést vagy gyógyíthatatlan betegséget – így mondhatjuk: tolerálnak – azért, hogy élhessenek.³ Ennek alapján állíthatjuk, hogy a tolerancia beletartozik Isten világfenntartó munkájába, hiszen Jézus szavai szerint a mennyei Atya „felhossa napját gonoszokra és jókra, és esőt ad igazaknak és hamisaknak” (Mt 5,45). Az ilyen toleranciát a modern diskurzus *pragmatikus tolerancia* fogalmával lehet azonosítani, amely bölcs belátás alapján, politikai megfontolásból, érdekből eltűri és élni hagyja a másikat. Ez történt 1555-ben az augsburgi vallásbéke megkötésénél, amikor a rómaiak mellett az Ágostai hitvalláshoz ragaszkodókat is a birodalom elfogadott részének ismerték el. Ilyen volt II. József türelmi rendelete 1781-ben, amely bizonyos megszorításokkal biztosította a vallásgyakorlás jogát a protestánsoknak Magyarországon.

Amikor Isten toleranciájáról beszélünk, akkor persze erre nem teljesen illik a pragmatikus tolerancia fogalma. Ezzel ugyanis óhatatlanul együtt jár a közömbösség,

1 Mendus (1987), in: <http://tarstudszoatar.adatbank.transindex.ro/?szo=89> (2013.01.19.).

2 Honecker 2003: 57.

3 Tolerantia Dei, in: Thesen für fünf Disputationen über Römer 3,28 (1535-1537). WA 39 I:82-83; LDStA 2: 425-426.

amely tulajdonképpen teljes mértékben ráhagyja a másokra, hogy mit gondol vagy tesz. Isten részéről azonban nem beszélhetünk közömbösségről. Nem gondolhatunk rá úgy, mint aki azt mondja, csináljatok, amit akartok, nekem mindegy. Hiszen Isten toleranciájának határozott célja van. Pál szerint ugyanis azt kellene az embernek észrevennie, hogy Isten jóságának, elnézésének és türelmének gazdagsága, „az Isten jósága megtérésre ösztönöz” (Róm 2,4). A reformáció ezért is beszélt úgy Istenről, hogy ő megszólítja az embert és választ várja. Ez beleillik a mai diskurzus *dialógikus tolerancia* fogalmába. Ez azt jelenti, hogy miközben tolerálják egymást a felek, aközben állandó párbeszédet, dialógust folytatnak egymással: megbeszélik, vitatják, kritizálják egymás álláspontját és magatartását, hogy megértsék egymást, sőt, lehetőleg meggyőzzék egymást a maguk igazáról. Bizonyára nem kell ecsetelni, hogy ez mennyire dinamikus, azaz egymásnak mennyire mozgalmas, izgalmas, feszültségekkel teli tolerálását jelenti.

A mai diskurzus megkülönbözteti még a *konszenzusos tolerancia* fogalmát is, amely az egymástól eltérő felek valamely közös tulajdonságán alapszik. Ez a fajta tolerancia egyrészt átfogó és alapvető kategóriákból indul ki, mint például abból, hogy mindannyian emberek vagyunk, vagy magyarok, fiatalok, idősek, istenhívők vagy keresztyének. Másrészt nagyon törekeny ez a tolerancia. Hiszen pontosan a felsorolt a kategóriákon belül jelentkeznek azok a roppant feszültségek, különbségek és ellentétek, amelyek azzal fenyegetnek, hogy az emberek nem hajlandók vagy nem képesek egymást elviselni, azaz tolerálni.

Amikor most azt vizsgáljuk, hogy miként viszonyult Luther a tolerancia erényéhez és követelményéhez, akkor csaknem lehetetlen feladatra vállalkozunk. Először is azt kell látnunk, hogy olyasmit kérünk rajta számon, ami úgy, ahogyan azt a mai kor érti, az ő korában ismeretlen volt. A 16. század nem pluralista világ volt. Nem ismerte azt az elvet, amely teljesen még ma sem valósult meg, de amelyhez többé-kevésbé mindenki ragaszkodik, hogy minden embert, bármiféle különbségtől függetlenül egyenlő jogok illetnek meg. Az emberek persze a 16. században is különbözőek voltak. A társadalom mégis sokkal egységesebb képet mutatott és az azonos társadalmi szinten levőknek sokkal egységesebb elvárásoknak kellett megfelelniük. Mivel a mai pluralizmus csírái éppen ebben a korban jelentek meg, tanulságos abba bepillantani.

Három olyan esetet emelek ki a következőkben, amelyek során Luthernak ahhoz

hasonló problémával kellett szembenéznie, amit mi ma a tolerancia kérdésének tartunk. Olyan helyzetek voltak ezek, amikor nem is biztos, hogy használta a tolerancia szót.

Az egyik: a reformáció továbbvitele Wittenbergben. Míg neki Wartburg várában kellett védő őrizetben élnie, a wittenbergiek erőszakosan és kötelezően akartak érvényt szerezni a reformáció némely tanításának. A kolostorból el akarták űzni az ott maradt szerzeteseket, ezért a kolostort szinte ostromgyűrűbe fogták. A reggeli misét lehetetlenné tették azzal, hogy elvették a papok misekönyveit. Kötelezően bevezették a két szín alatti úrvacsorázást. A fából készült oltár egy részét lerombolták.⁴ A wartburgi fogságából visszatérő Luther 1522 böjt első vasárnapjától kezdve nyolc napon át prédikálva foglalkozott a kérdéssel. Ezekben a vasárnap latin nevéből elnevezett Invocavit prédikációkban Luther a hit és a szeretet együttes fontosságáról beszélt. Ezzel kijelölte az alapvető szempontot a tolerancia megközelítéséhez. Nem szembeállítja, hanem egymás mellé állítja a hitet és szeretetet. Mivel a hit Istenre irányul, ezért az órá vonatkozó dolgoknak az ő akarata szerint kell történniük. Ezekben nem lehet engedményt tenni, mert akkor Istennel kerül szembe az ember. A kialakult szokások és gyakorlat helytelenségéről, valamint a reformok szükségességéről nem volt vita Luther és a képtembőlők között, bár ő ezekről a kérdésekről azoknál is határozottabban foglalt állást. Ennyiben elmondható, hogy nem volt közöttük hitbeli különbség. Luther szerint azonban szükség van a szeretetre is, mely az emberre irányul, és ezért az ember belátására van bízva. A szeretet nem kényszeríthet, nem lehet túl szigorú, nem alkalmazhat erőszakot. A szeretet megkívánja, hogy a gyengére tekintettel legyen az erős, vagyis türelmet gyakoroljon vele egy ideig, eltűrje gyengeségeit és segítsen neki azokat elhordozni.⁵ Vagyis – az apostol szavával – teljes ételeket kell neki adni. Erre azért van szükség, amint mondta, „[m]ert nincs hatalmamban vagy kezemben az emberek szíve, mint a fazekasnak az agyag, hogy saját tetszésem szerint bánjak velük. A füleknél tovább én nem juthatok, a szívekbe én be nem férkőzhetem. Hisz a hitet nem önthetem a szívekbe, nem tudok hitre kényszeríteni senkit és nem is szabad, mert egyedül Isten teheti azt és adhatja, hogy az ige a szívekben éljen. Ezért kell az ígét szabadon engednünk és cselekedeteinket nem szabad hozzátennünk. Az ige hirdetés joga nálunk van ugyan, de nincs végrehajtási jogunk. Prédikálnunk kell az ígét,

4 Mayer Endre, in: LMM 3: 153.

5 Nyolc böjti prédikáció, in: MLF 3: 12.

de a következmény egyedül Isten tetszése szerint történjék.”⁶ Az emberek szívét kell megnyerni az igének, Isten rendjének. Ezért – tanítja *A jó cselekedetekről* szólva egy más alkalommal⁷ – az igazi böjt módját és mértékét is mindenkinek magának kell megtalálnia. Azt ugyanis mások vagy törvények nem képesek megfelelő módon előírni. Addig pedig, amíg ez nem történik meg, el kell viselni egymást. A változásokat akkor kellett volna bevezetni, mondja a wittenbergieknek, ha már sikerült meggyőzni mindenkit a helyes istentiszteletről, a helyes úrvacsoravételről és a szobrok hiábavalóságáról. Amíg ez be nem következik, hagyni kell a dolgokat a régi, bár helytelenített formájukban. Ezért javasolja, hogy aki nem hitből, nem hitbeli meggyőződésében veszi két szín alatt az úrvacsorát, az vegye továbbra is egy szín alatt, ha ezt hittel teszi.

Mi más Luthernak ez a tanítása, mint tolerancia, a mai szakkifejezéssel dialógikus tolerancia, amely nem közömbösen mindenbe beletörődő, hanem szenvedélyesen és értelmesen hirdeti az igazságot, de közben tekintettel van azokra, akik nem, vagy még nem jutottak el annak felismeréséig és elfogadásáig?

A Wittenbergben történt események csak előjáték voltak a későbbiekhez. Az erőszakos fellépés támogatója és részben ötletgazdája, az akkor még professzortárs Karlstadt lelki rokona volt annak a Müntzer Tamásnak, aki mennyei sugallatra hivatkozva a Messiás ítéletének végrehajtására buzdított. Müntzer ezt úgy értette, hogy pusztulniuk kell, el kell pusztítani azokat, akik nem az ő felfogása szerint vallják és élik a keresztyén hitet. Sok tárgyalás folyt velük, számos irat keletkezett, egyre szenvedélyesebb hangon zajlott ez a dialógus. A helyzet odáig éleződött, hogy Luther kimondta: lázadást szítanak, felforgatják nemcsak az egyházi, hanem a társadalmi rendet is. Egyre szűkült a tolerancia esélye, majd vége is lett a toleranciának, amikor kápolnákat gyújtottak fel, embereket bántalmaztak. Luther rendteremtésre bátorította a világi hatóságokat. Nemcsak a mi szekuláris korunk számára, hanem keresztyénségünk számára is kérdés, hogy hol van a tolerancia határa. És mit jelent, mivel járjon, ha elérjük ezt a határt?

A másik eset, amellyel kapcsolatban a tolerancia fogalma felmerülhet: az egyház belső építkezése. Néhány évvel a wittenbergi események után, 1529-ben, a Kis kátéhoz írt előszavában, miután korholja a papokat, akik elhanyagolják a tanítás feladatát, Luther kijelenti, hogy nem tekinthető keresztyénnek, nem bocsátható úrvacsorához, nem lehet

6 Nyolc böjti prédikáció, in: MLF 3: 16.

7 *A jó cselekedetekről*, 1520; 1992, 54-58.

keresztstülő, aki nem akarja megtanulni a kátét. Ez ugyanis Krisztus megtagadása. Az ilyeneket vissza kell küldeni „a pápához és szolgálóhoz, sőt magához az ördöghöz”.⁸ Ugyan „senkit sem lehet és nem is szabad a hitre kényszeríteni”,⁹ de mivel a káté tartalmazza annak az országnak-városnak a rendjét, ahol laknak, dolgoznak és élnek, ezt a rendet mindenkinek ismernie kell és meg is kell tartania.¹⁰ A Nagy kátében odáig megy, hogy a családfők kötelességévé teszi, hogy hetenként legalább egyszer gyermekeit és házanépét sorra kikérdezzék és kihallgassák, hogy mit tudnak vagy tanulnak belőle, s ha nem tudják, komolyan rászorítsák őket.¹¹ A Tízparancsolat magyarázatában mutassanak rá arra, hogy milyen testi veszedelmekkel jár, ha nem tartják be azokat, hiszen még inkább eluralkodik a földön a rossz, és milyen lelki veszedelem, mert kárhozát a következménye, ha nem engedelmeskednek Istennek. Az úrvacsora elhanyagolásával kapcsolatban nem az időre vagy helyre vonatkozó előírásokat és azok számonkérését tartja megoldásnak, hanem az ösztönzést prédikálással, tanítással, hogy az emberek maguk akarjanak szabadulni bűneiktől és vágyódjanak az úrvacsora ajándékai után.¹² A kényszer ellenzése, a hinni vagy nem hinni szabadsága Luther szerint az igehirdető és a családfők részéről nem jelenthet közömbösséget vagy tétlenséget, hanem csakis fokozott erőfeszítést, munkát és Isten előtti felelősséget. A tolerancia azt jelenti, hogy az ember megtegye azt, amit neki kell megtennie, vagyis tanítsa és hirdesse Isten igéjét, és ne kényszerrel akarja elérni azt, amit megtenni egyedül Istennek van hatalma.

Korunkban már nem megkérdőjelezetlen az az állítás, hogy a keresztyénség adja a társadalom rendjét. De nem szabad feladnunk azt a meggyőződésünket, hogy Isten igéjéhez ragaszkodva, Jézus Krisztust hirdetve a világban a szükséges jó rendet és minden ember javát szolgáljuk. Egyesek felvetették, hogy a tolerancia helyett nem inkább a misszió kérdését kellett volna-e kitűzni nemcsak erre az évre, hanem 2017-ig minden évre. A felvetés jó. Viszont nem beszélni kell a misszióról, hanem végezni. A tolerancia témája kapcsán is. Mert mi más az evangélium, mint jó híre Isten toleranciájának, aki nem hagyja, hogy az ember és világa belefulladás abba, amiben van, és Isten tesz azért az evangéliummal általunk is, hogy megújuljon a világ és az ember. Ezt vajon tudja-e és

8 KK 2: xx

9

10 KK 2: xx. A xx-ben és yy-ben sugároztak két rádiós előadás-sorozatot, amelynek anyaga könyvalakban is megjelent A Biblia világa és xxxx címmel. Az indoklás az volt, hogy a magyar és az európai kultúra ismerete és értése szempontjából fontos a Biblia ismerete.

11

12 Kis káté Előszó, in: KK 2: xx

komolyan veszi-e evangélikus egyházunk, amelynek létszámbeli fogyatkozása miatt annyian sírnak?

Sok elmarasztalás éri Luthert – ez a harmadik ügy – a zsidókkal kapcsolatos késői állásfoglalásai miatt, amelyek valóban nem toleranciáról tanúskodnak. Egyik viszonylag korai írásában, 1523-ban, még szívhez szólóan buzdította toleranciára honfitársait:

„Ezért így szól szerény kérésem és tanácsom: ha méltányosan bánánk velük [a zsidókkal] és a Szentírásból tisztán oktatnánk őket, néhányuk megtérhetne. De mivel erőszakkal üzzük és rágalomokkal pocskondiázzuk őket, szemükre vetjük, hogy keresztény vérré volna szükségük ahhoz, hogy ne bűzhödjének, s nem is tudom, még miféle egyéb ostobaságból bánunk velük úgy, mint a kutyákkal, mi jót érhetünk el ezek után náluk? Hasonlóképpen, ha tilos nekik közöttünk dolgozni, ipart űzni, s más emberi kapcsolatot fenntartani, amivel csak uzsorára ösztönözzük őket, hogy is várhatunk tőlük javulást?

Ha segíteni akarunk rajtuk, akkor nem a pápa, hanem a keresztény szeretet törvényét kell gyakorolnunk, barátsággal fogadva őket, hadd dolgozzanak és boldoguljanak, hogy lehetőségük és terük nyíljon körülöttünk és közöttünk keresztény tanításunkat és életünket hallani és látni. Ha néhányuk nyakas is, mit számít? Mi sem vagyunk mindnyájan jó keresztények.”¹³

Luthernak ezek a szavai arról tanúskodnak, milyen fontosnak tartotta 1523-ban még a toleranciát a zsidók irányában. Jelzik azt is, hogy keresztények és zsidók viszonya már akkor súlyosan leterhelt volt. Ez tehát hosszú múltra visszatekintő, nagyon régi történet. Az ezután következő száz év során ez a viszony – úgy tűnik – nem javult, hanem inkább csak romlott. Messzire vezetne annak megállapítása, hogy amiben a reformátor a zsidókat később elmarasztalta – a keresztény hit, Jézus Krisztus és Mária gyalázása, vagy különböző szélhámosságok miatt – mennyiben alapultak ezek az elmarasztalások saját tapasztalatán, mennyiben mások rosszindulatú híresztelésén. Kutatni kellene azt is, hogy mennyire voltak ezek az esetek egyediek vagy általánosak. Luther mindenesetre úgy érezte, hogy olyan vétkekkel áll szemben és olyan vétkekhez ragaszkodtak a korabeli zsidók, amelyek nem tolerálhatók. A fejedelmeket ezért arra buzdította, hogy ne engedjék be őket tartományaikba, sőt, üldözzék el őket. Bár nem riadt vissza attól sem, hogy a keresztényeket is korholja bűneikért, ezt az utókor legtöbbször figyelmen kívül hagyta.

13 Jézus Krisztus zsidó származásáról (1523), in: Csepregi 2004, 86-87.

Luthernak ezek az idős korában tett megnyilatkozásai ebben a kérdésben nem felelnek meg a tolerancia mai értelmezésének. Ennek súlyos következményei lettek, elsősorban abban, hogy később mások, különösen a nemzetiszocialisták, őrá hivatkoztak a zsidókat üldözve.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Luther tolerancia-értelmezése, amely korábbi éveiben magabiztosan, vagyis az igazság győzelmének reményével telten tág felfogású volt, későbbi éveiben bizonyos kérdésekben szűkebb lett. Korábbi felfogása az újkor felfogása felé nyitott ablakot, de későbbi felfogását nem az áttörés jellemzi.

A reformációnak és Luthernak óriási jelentőségű és máig érvényes felismerése, hogy az igazságot nem lehet erőszakkal érvényre juttatni, lelkiismereti döntéseket nem lehet erőszakkal kikényszeríteni, a hitet nem lehet senkire sem ráerőszakolni. Ha bárhol a világon így akarják akár a világnézeti, akár a politikai, akár a vallási egységet létrehozni, az egyrészt a totalitarizmus és diktatúra veszélyét rejti magában, másrészt rövid távon képmutatáshoz vezet, hosszú távon pedig bizonyosan lehetetlen is.

A 16. század még csak a keresztyénségnek a keresztyénségen belüli különbözőségével találta magát szemben és egymásnak az egy birodalmon belüli tolerálása mellett döntött az augsburgi vallásbékében. A 21. századi pluralista társadalmában szinte végtelen azoknak a különbözőségeknek a sora, amelyek toleranciát igényelnek. Még ha ebben a helyzetben nem is lehet mérték számunkra Luther tolerancia-határa, számunkra is kérdés marad, hogy hol kell vagy hol lehet meghúzni azt a határt, amelyen túl a tolerancia már a társadalom épségét veszélyezteti.

Külön kérdés, hogy mit tegyen a keresztyén szeretet, amikor igével, igehirdetéssel, meggyőzéssel, szép szóval, jó példával sem sikerül a tévelygőt az általunk igaznak és jónak tartott útra téríteni. Olyan helyzetekben tehát, amikor dialógikus toleranciát akarunk, de sem dialógus nem lesz belőle, sem igazi tolerancia. S ez nemcsak a keresztyénségnek, hanem a modern társadalmaknak is életbe vágó kérdése.

A tolerancia egyrészt az egyén erénye, aki személyes türelemmel, elnézéssel, jóindulattal viseltetik a tőle eltérő, a más ember iránt. De vajon az egyén csak akkor tekinthető toleránsnak, ha a maga legszűkebb életterében éppoly toleráns, mint tág közösségében, vagy lehetnek ebben különbségek? Másrészt a pluralista társadalomnak teljesen közömbösnek kellene lennie a benne megjelenő minden különbözőséggel szemben? Lehet-e, kell-e intoleranciának tekinteni az egyet nem értést?

A reformáció kiemelkedő vezetőjeként Luther több vonatkozásban is az emberek közötti tolerancia egyik előfutára, előharcosa volt. Nem mérhetjük a mi korunk értékítélete és felfogása alapján. Ne ismételjük meg hibáit. Ne kövessük korlátaiban. Figyeljünk arra, amit Krisztus evangéliumára figyelve és ahhoz hűségesen Isten minden ember iránti szeretetéről, az ember lehetőségeiről s korlátairól, és a másik ember iránti szeretetről tanított.

Irodalom:

Csepregi Zoltán: Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika. Ötven forrás a reformáció és a zsidóság kapcsolatának kérdéséhez. A forrásokat válogatta, fordította, a bevezetést és a magyarázatokat írta Csepregi Zoltán. Luther Kiadó: Budapest, 2004. 224 o.

Honecker, Martin: Toleranz in Zeiten des Pluralismus. Die Sache der Liebe, die Sache des Glaubens: Respektieren bedeutet nicht Gleichgültigkeit. Zeitzeichen (4) 2003/1, 57-59.

Luther Márton: A jó cselekedetekről. [1520] II. kiadás. Fordította Takács János. Hódmezővásárhely, 1992. 95 o.

Luther Márton: Nyolc böjti prédikáció Wittenberg népének 1522. március 9-16-ig. Fordította Szebik Zsófia. Magyarországi Luther Szövetség: Budapest, 1994. 38 o. (Magyar Luther Füzetek 3.)

Martin Luther Lateinisch-Deutsche Studienausgabe. Band 2: Christusglaube und Rechtfertigung. Herausgegeben und eingeleitet von Johannes Schilling. Evangelische Verlagsanstalt: Leipzig, 2006. 514 o.

Stöve, Eckehart: Toleranz I. Kirchengeschichtlich, in: TRE 33: 646-663.

Wenz, Gunther: Sine vi, sed verbo? Toleranz und Intoleranz im Umkreis der Wittenberger Reformation. Kerygma und Dogma (41) 1995/2, 136-157.

Reuss András